

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Петро КРАЛЮК

ПІВТОРИ ТИСЯЧІ РОКІВ РАЗОМ

СПІЛЬНА ІСТОРІЯ
УКРАЇНЦІВ І ТЮРКСЬКИХ НАРОДІВ

Харків
«ФОЛІО»
2018

Передмова

Ставлення українців до тюркського світу не було і не є простим. Українці, їхні предки контактували з тюркськими народами більше тисячі років. Часто це були воєнні конфлікти. Хоча й зустрічалися моменти співпраці. Більше того — можна сказати, що тюркський чинник відіграв помітну роль у етногенезі українців. Натомість «українська кров» давала про себе знати на тюркських землях. Навіть деякі знакові персонажі історії тюркських народів мали українське походження. Одна Настя Лісовська, вона ж Роксолана, чого вартує!

Однак якщо розглянути українську культуру, зокрема історіографію, то тюркський чинник переважно ігнорується або часто трактується в негативному плані. Зовсім недавно світ побачили книжки знаних українських істориків під назвою «Східна брама Європи»¹ і «Брама Європи»². У них так чи інакше є намагання представити Україну як «браму», «бар'єр», який захищає європейський світ від руйнівних впливів, що йдуть зі Сходу. І під цими «східними руйніниками» переважно розуміють тюркські етноси.

Майже ту саму «симетричну відповідь» маємо в культурах тюркських народів, які контактували з українцями, зокрема в культурі турецькій. Для тюркських авторів українці часто є «невірними» й «нецивілізованими».

Таке ставлення одних до інших, у принципі, можна зрозуміти. Адже українці й тюрки належали до різних цивілізацій. Як правило, їх розділяли й релігійні бар'єри, котрі мали і продовжують мати чимале значення.

Склалося так, що предки українців й самі українці в період Середньовіччя та в пізніші часи в основному були землеробами. Натомість тюркські народи, які сусідили з ними, часто належали до кочівників і займалися скотарством. Звісно, були й винятки. Наприклад, серед українців існували етнічні групи, що були переважно скотарями (наприклад, мешканці Карпат). Так само серед представників тюркських народів, котрі проживали в Північному Причорномор'ї, зустрічалися такі, які віддавали перевагу землеробству. Та все ж, попри ці винятки, протистояння українців і тюрків можна трактувати як протистояння землеробської й кочової цивілізацій.

Це протистояння ніби «роздирило» українські землі й населення. З цього приводу цікаві міркування висловив український політолог В'ячеслав Липинський (1882—1931). Він вважав, що «з погля-

В'ячеслав Липинський

¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. — К., 2014.

² Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. — Харків, 2016.

набіги кочовників спинилися вже в другій половині XVIII ст., то їх сумні наслідки видні донині. *З політичного ослаблення, спричиненого півторатисячолітнім татарським лихоліттям, не може український народ і донині прийти до себе*¹.

Антитатарські мотиви були помітні в українському фольклорі. Знайшли вони вияв у літературі, різноманітних мистецьких творах. Принагідно нагадаємо, що фактично перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» мала антитурецький характер.

Правда, це лише одна сторона медалі. Кочовий тюркський світ, із яким протягом тривалого часу доводилося контактувати українцям-землеробам, мав на останніх помітний вплив. Тюрки нерідко ставали союзниками українців, навіть родичалися з ними. Наприклад, це стосувалося половців, хани яких мали родинні стосунки із давньоруськими князями, а на початках татарської навали на Русь були їхніми спільниками (мається на увазі битва на Калці в 1223 р.). Деякі тюркські народи чи субетноси (чорні клобуки, татари-ліпки і т. д.) «розчинилися» в українському соціумі, зазнавши асиміляції. Помітна частина українських шляхетських родів мала тюркські корені. На Київщині й Брацлавщині кількість таких становила близько однієї чверті панівного складу².

Явищем, яке зросло на пограниччі українського й тюркського світів, стало козацтво. Козаки не лише воювали з тюрками, але й перейняли від них чимало військових елементів, а також елементів побуту й культури. Нерідко тюрки ставали союзниками українських козаків. Окремі козацькі старшинські роди були тюркського походження. Можна наводити й інші численні свідчення тюркських впливів на український соціум, про що більш детально буде йти мова далі. Вони говорять про те, що між українцями й тюрками була не лише конфронтація, але й співпраця, взаємопроникнення.

Сучасна українська нація, як би це комусь не подобалося, постала в результаті взаємодії слов'янських і тюркських етносів. Загалом переміг слов'янський первень. Українці розмовляють мовою, що належить до слов'янських. Хоча в ній чимало тюркізмів. Також її «співучість» є результатом тюркських впливів. У традиційній культурі українців переважають слов'янські елементи. Правда, в козацькому одязі простежуються елементи тюркські.

Однак в українській культурі, в силу різних причин, було і є намагання затушувати тюркський слід, а тюркські народи представити переважно в негативному світлі.

Певно, пора вже об'єктивно подивитися на історію довготривалих відносин українського й тюркського етносів. Не демонізувати конфлікти, але й не ідеалізувати взаємодію між цими двома сторонами, які представляли різні цивілізації.

Направду, ця історія є цікавою й захоплюючою. Багато в чому вона унікальна. І про цю унікальність треба говорити, а не «ховати» її.

¹ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — С. 101.

² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII. Волинь і Центральна Україна. — Вид. друге, переглянута і виправлена. — К., 2008. — С. 189.

Обри-авари

У «Повісті минулих літ» при описі давніх часів читаємо наступне: «...існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не да-

Імператор Іраклій I

вав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, — і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», — бо нема їхнього ні племені, ні потомства¹. Оскільки в цьому повідомленні згаданий ромейський (візантійський) імператор Іраклій (роки правління — 610—641), то описувані події варто віднести до першої половини VII століття.

Звісно, не слід беззастережно вірити «Повісті минулих літ». Ця пам'ятка, як вважають дослідники, з'явилася не раніше початку XII ст. Однак у ній зафіксована більш глибока історична пам'ять. Ймовірно, укладачі «Повісті...» користувалися більш давніми записами, що дійшли з X—XI, а, можливо, навіть із IX століття².

Інформація про обрив (або аварів) має, попри легендарність, моменти конкретності. Це не лише згадка про імператора Іраклія, а й повідомлення, що обри приневолили плем'я дулібів. Як про вражаючий елемент поневолення, говорить-ся, ніби обри запрягали у візки дулібських жінок замість коней. Схоже, такі явища мали певне поширення й вони «врізалися» в народну пам'ять дулібів.

Варто взяти до уваги, що події в народній пам'яті зберігаються близько 100—150 років. Далі вони, як правило, забуваються. Те, що пам'ять про обрив зберігалася протягом тривалого часу (кілька сотень років), а потім ввійшла до літопису — факт по-своєму унікальний.

Можна припустити, чому так сталося. Ймовірно, панування обрив справді було важким для дулібів. Пам'ять про це була сильною і яскравою. Вона могла бути зафіксована в фольклорних творах, які зберігалися кілька сотень років. А потім ця фольклорна інформація перейшла до літописів. Також варте уваги те, що дуліби — попередники волинян. Принаймні в «Повісті минулих літ» про них сказано таке: «Дуліби... жили по Бугу, де нині волиняни...»³ А волиняни в «докиївський період» мали вже свої державні утворення, доволі значні міські поселення

¹ Літопис руський. — К., 1989. — С. 7.

² Толочко П. Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. — К., 2005. — С. 9—110.

³ Літопис руський. — С. 8.

(наприклад, Зимненське городище¹). Арабський географ та історик Абу ль-Хасан Алі аль-Масуді (896—956) навіть вважав, що волиняни (плем'я валінана) колись давно панували над слов'янами². Звісно, до таких повідомлень варто ставитись обережно, але вони мали під собою певну основу. Археологічні дослідження дають підстави говорити про відносно високий розвиток Волинської землі в епоху раннього Середньовіччя. Тут існували значні поселення, які займали площу близько 10 гектарів і більше³. Принагідно зазначимо, що Київ часів Володимира займав приблизно таку ж площу. У «Баварському географі», пам'ятці, яка відноситься до IX ст., вказано, що на теренах Волині, де проживали бужани й велунчани, було понад 300 міст⁴. Тому тут могла відносно рано з'явитися писемність, яка й зафіксувала «історію з обрами».

Наведене вище свідчення «Повісті минулих літ» небагато нам дає інформації про обрив-аварів та їхні стосунки зі слов'янським, зокрема праукраїнським, населенням. І все ж є інформація з інших джерел, яка дає можливість частково реконструювати ці стосунки.

Авари з'явилися на теренах України, зокрема в Північному Причорномор'ї, в результаті Великого переселення народів. Про них зустрічалися згадки в творах

Зимненське городище, вид з боку Свято-Успенського монастиря

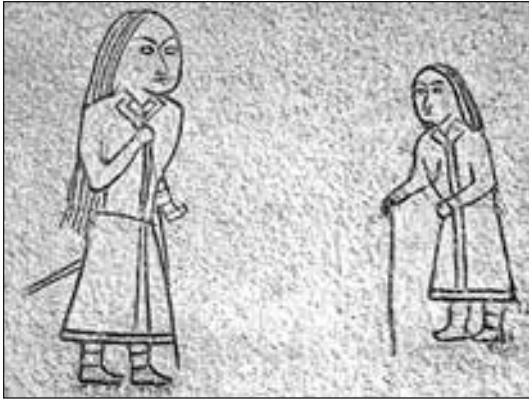
¹ Ауліх В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Україні. — К., 1972.

² Якубович М. Велика Волинь і мусульманський Схід. — Рівне, 2016. — С. 18.

³ Прищепя Б. Погоринські міста в X—XIII ст. — Рівне, 2016. — С. 41—54.

⁴ Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Український історичний журнал. — 2009. — № 5. — С. 12—34.

деяких візантійських авторів V і VI ст. — Пріска Панійського, Феофілакта, Сімокатти, Менандра Протектора, Іоанна Ефеського та інших.

Зображення тюрків у монгольській провінції Завхан, VI—VIII ст.

мові означає «вельможний, шляхетний». Тобто Ашина — «вовк шляхетної крові». До речі, тотем вовка доволі поширений у тюркських народів. Наприклад, він шанується в пантюркістських колах Туреччини. Саме ж слово «тюрк» спочатку мало значення «сильний, дужий». Пізніше воно стало етнонімом. Тюрки прославилися вмінням робити з криці чудову зброю. Скориставшись міжусобицями серед різних племен, нащадки Ашина опанували значну частину євразійських степів. У 552 р. виникла Тюркська імперія, на чолі якої став каган Тумин. Останній доручив своєму молодшому братові Істемі підкорити західні степи — що й було зроблено.

Залишки недобитих військом Істемі племен (приблизно 20 тисяч чоловік) зрештою злилися в один народ, що став відомий під назвою авари. Останні, скориставшись чварами булгарських племен, які перебували в межах сучасної Лівобережної України, підкорили їх. Також під їхньою владою опинилися й слов'янські племена. У 60-х рр. VI ст. авари, створивши свою державу-імперію, стали господарями Паннонії й грозою Центральної Європи. Її верховні правителі взяли собі титул кагана, розглядаючи себе як конкурентів тюркських каганів³.

Як і багато державних утворень того періоду, Аварський каганат був державою поліетнічною. Хоча, наскільки можна судити, панівним етносом у ньому були тюрки, принаймні тюркською була знать, верхівка. Також більшість державних посад у каганаті мали назви тюркського походження⁴.

До складу Аварської держави, котру можна трактувати як середньовічну імперію, ввійшли значні території Центральної та Східної Європи. Окрім частини

¹ *Відейко М.* Україна: від антив до Русі. — К., 2009. — С. 29—30.

² Про Тюркський каганат див.: *Гумилев Л.* Древние тюрки. — СПб., 2002; його ж. Великая распря в первом тюркском каганате в свете византийских источников // *Византийский временник.* — 1961. — Т. XX. — С. 75—89.

³ *Халимоненко Г.* Аспарух, Кубрат та інші // *Сестра моя, Софія...* — К., 2016. — С. 68—69.

⁴ *Лавренюк В.* Авари (обри) // *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т.* — Тернопіль, 2004. — Т. 1. — С. 19.

нинішніх українських земель, до неї відносилися повністю або частково землі таких сучасних країн, як Угорщина, Австрія, Швейцарія, Словаччина, Хорватія, Румунія, Польща, Литва, Македонія та Білорусь.

Заснування Аварського каганату відносять до 60-х рр. VI ст., занепад його припав на кінець VIII ст. А на початку IX ст. ця держава фактично припинила своє існування. Отже, вона проіснувала понад два з половиною століття — час немалий, щоб «наслідити» в історії.

Відомі імена деяких аварських каганів. Першим із них був Баян. Таке ж ім'я мав і його наступник. Власне, каганам, яких обирали на народних зборах, належала верховна влада. Намісниками кагана був тудун, котрий, імовірно, керував окремою частиною країни, і югур — певно, верховний жрець. Данину в країні збирали т. зв. тархани. На місцях зберігали владу вожді племен і родів.

Аварське військо переважно було кінним й мало, як на той час, непогане озброєння (луки, стріли, списи тощо). З метою оборони авари, прийшовши в Європу, почали будувати т. зв. хрінги. Це були кільцеподібні дерев'яні укріплення, оточені земляними валами, ровами й загорожами. Хрінги знаходилися на незначній відстані один від одного, щоб, у випадку нападу, можна було швидко передати повідомлення. Також у цих укріплених містах знаходилися запаси продовольства й нагробане добро.

Осердям Аварського каганату були переважно землі сучасної Угорщини й Трансильванії. Столичний хрінг знаходився в районі нинішнього міста Тімішоара. Угорці навіть вважають, що авари відіграли помітну роль у їхньому етногенезі.

Аварська держава була непогано організована. Що й забезпечило її тривале існування. Авари змусили візантійців платити собі данину. У 626 р. вони разом зі слов'янськими загонами взяли в осаду Константинополь. Правда, зазнали поразки. Після цього експансія аварів припинилася.

Аварська поховальна урна, VII—VIII ст., Закарпаття

Пам'ятник Само в Дубнянах, Чехія

Хан Кубрат

Карл Великий

На теренах Аварського каганату проживало чимало слов'ян¹. Вони, як правило, здійснювали походи разом із аварами, передусім на терени Візантії. Звісно, стосунки їхні з панівним аварським населенням не були простими. У 623 р. частина слов'янських племен піднялася на повстання проти аварів. Очолив це повстання купець Само. В результаті виникла перша слов'янська держава. Її в літературі, як правило, іменують державою Само. До її складу входили морави, чехи, лужичани, хорутани й паннонці. Проіснувала вона десь до середини VII ст. Потім її землі знову опинилися під владою аварів².

Не відомо, щоб аварські правителі чекали свою монету. Однак через територію Аварської держави проходили торгові шляхи й, відповідно, існував грошовий обіг. Переважно тут використовувалися візантій-

ські соліди.

У аварів формувалася своя писемність. Зокрема, знайдені їхні рунічні написи. Щоправда, вони не розшифровані. Знайдений також на посудині напис аварською мовою, виконаний грецькими буквами.

Відправною точкою, коли почався занепад Аварського каганату, можна вважати їхню поразку біля стін Константинополя у 626 р. У цей час, як уже говорилося, виникла на частині земель каганату слов'янська держава Само. А близько 632 р. болгарський (тюркський) хан Кубрат (605—665), об'єднавши племена кутрігурів, утігурів і оногурів, створює середньовічну державу — Велику Болгарію, вигнавши аварів із Північного Причорномор'я й Нижнього Дунаю. До 640 р. слов'янське плем'я хорватів витіснило авар із Далмації.

Незважаючи на ці поразки, Аварський каганат зберігся й проіснував ще майже двісті років. Смертельного удару цій державі завдали франки. Тодішній їхній король Карл Великий (742—814) у 791 р. почав наступ проти аварів. У його війську були і слов'янські загони карантанців — предків сучасних словенців і хорватів. У самому каганаті почалися смути. Були

¹ Tzsykiewicz L. A. Słowianie i Awarowie. — Wrocław, 2009.

² Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona. — Wodyśław Śląski, 2009.

вбиті югур і каган. 796 року франкам вдалося захопити головний хрінг — столицю каганату. До Ахена, стольного міста франків, відправили вози, навантажені скарбами, які протягом століть накопичували аварські кагани. Правда, авари не змирилися й продовжували боротьбу.

Ослабленням Аварського каганату скористався болгарський хан Крум (755—814). У 803—804 рр. він захопив аварські землі в середньому Подунав'ї. У візантійському збірнику енциклопедичного характеру Суда (лексикон Свіди) є така цікава інформація. Ніби

Хан Крум

Крум запитав полонених авар, від чого загинули їхні провідники і «увесь народ». На це полоняники відповіли: «Через те, що множилися звинувачення один одного, загинули найбільш сміливі й розумні серед нас; потім злодії й несправедливі поєдналися з суддями; потім від хмільного, коли вина побільшало, всі стали пияками; потім — через хабарництво; ще пізніше — через купців, оскільки всі ті, що стали купцями, обманювали один одного»¹.

Ймовірно, це письмове свідчення загалом адекватно відображає ситуацію. Аварський каганат, котрий виник як військова й загарбницька держава, з часом цивілізувався. Верхівка, а також певні групи населення почали користуватися життєвими благами. Тут розвивалася торгівля, частина людей стала відносно заможною й намагалася отримувати задоволення (звідси — широке вживання спиртного). Разом з тим набули поширення «цивілізаційні вади» — хабарництво, підкуп суддів, обман, вивищення недостойних людей тощо. Що й вело до розкладу держави. Вона загинула не лише через напади зовнішніх ворогів (франків, болгар), а й через внутрішній розклад і дезорганізацію.

Після фактичної загибелі Аварського каганату її південна частина опинилася в складі Болгарської держави. Еліта останньої була тюркською, тобто близькою аварам. Тому там авари визнали владу хана Крума й не повставали проти нових правителів.

Західна частина Аварського каганату опинилася під владою франків. Останні вирішили «приручити» місцеве населення, християнізувавши його. Спеціально для цього у Зальцбурзі в 798 р. було засноване архієпископство. У 805 р. християнську віру прийняв каган. Тим самим авари перетворилися у васалів франків. Вони мали свої володіння в межах Східної марки Франкської держави з центром біля колишнього римського міста Саварії (зараз територія західної Угорщини). Ще певний час (до 843 р.) у різноманітних джерелах згадувалися авари й навіть т. зв. Аварське королівство².

¹ Цит. за: *Ердели И.* Исчезнувшие народы. Авары // <http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article24.htm>.

² Про аварів та їхню історію див.: *Венелин Ю. И.* Об обрах, их царстве и его пределах. — М., 2011. — С. 639—662; *История Венгрии.* — М., 1971. — Т. 1. — С. 75—80.

На теренах Аварського каганату проживало чимало слов'ян. Після загибелі цієї держави деякі з них опинилися поза межами впливів держав франків і болгар-тюрків. Саме на той час припадає створення слов'янських державних утворень. І саме на теренах, де колись панували авари.

Костянтин VII
Багрянородний

На початку IX ст. на теренах південної Моравії та північно-західної Словаччини виникає слов'янська держава, першим правителем якої став князь Моймир (правив до 846 р.). Ним була заснована династія Моймировичів. Ромейський імператор Константин Багрянородний (905—959) називав цю державу Великою Моравією. У ній слов'янські просвітителі Кирило та Мефодій утверджували християнство східного обряду¹. Потім їхні учні перебралися до Болгарської держави, в якій поступово домінуючими стали слов'янські елементи.

Але, схоже, поряд з цим виникає ще одне державне утворення на землях, де жили дуліби. З часом ці землі почали іменуватися Волинню. Про це фактично говорить уже згаданий арабський автор Абу ль-Хасан Алі аль-Масуді в своїй праці «Промивальні золота й копальні самоцвітів», яка була написана в 943—947 рр. Там, зокрема, автор пише про сакаліба, тобто слов'ян:

«Вони складаються з різних племен, між якими йдуть війни, а також мають царів. Дехто з них тримається християнської віри, а саме яковітського віросповідання, а є серед них такі, у яких немає Святого Письма, і вони не сповідують ніякого божественного закону. Ці люди — язичники, божественні закони їм узагалі не-

відомі. ...є серед них плем'я, в якому колись, у давні часи був цар, а називався їхній цар Маджак (*Маджк*). Це плем'я називається валінана (*влінана*). Це плем'я в давнину мало владу над усіма племенами сакаліба, адже в них був цар, а всі інші царі корилися йому»².

Наведене свідчення аль-Масуді дає підстави говорити, що волиняни мали своє державне утворення. Адже вони панували над іншими слов'янськими племенами. Тобто, судячи з усього, в них існували механізми примусу, оподаткування. Ця держава мала свого царя, верховного правителя, якому підпорядковувалися інші царі. Називається навіть ім'я царя — Маджак.

Держава волинян, за свідченням аль-Масуді, існувала «в давнину». Такою давниною цілком могли бути події столітньої давності — орієнтовно поча-

Аль-Масуді

¹ Плахонін А. Великоморавське князівство // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2003. — Т. 1. — С. 471.

² Цит. за: Якубович М. Велика Волинь і мусульманський Схід. — С. 18.